

времени (к. № 1 у с. Петровское конца V — начала IV вв. до н. э. и к. № 1 у с. Лесовичи второй половины IV в. до н. э.) и в одном (Лесовичи, к. № 3, погр. 2) — раннезарубинецкого времени. Заслуживают внимания особенности погребального обряда, зафиксированные в курганах скифского времени: сожжение погребенных в наземном деревянном склепе (с. Петровское), ров и погребение коня в отдельной яме (Лесовичи, к. 1).

G. T. Kovpanenko, S. S. Bezsonova, E. Yu. Boturevich

NEW MOUNDS OF THE EARLY IRON AGE IN THE ROS RIVER REGION

Several mounds were studied in the Tarashcha district, the Kiev Region, in 1982 on the gas-main line. Interments of the Scythian period were found in two mounds (No. 1 near vil. Petrovskoe, dated the end of the 5th and beginning of the 4th cent. B. C. and No. 1 near vil. Lesovichi, dated the second half of the 4th cent. B. C.). Interments of the early Zarubinetz period were found in one mound No. 3, vil. Lesovichi, grave 2. Of interest are peculiarities of the burial rite retained in the Scythian mounds: cremation of corpses in the overground wooden burial vault (vil. Petrovskoe), a ditch and grave of a horse in a separate pit (vil. Lesovichi, mound No. 1).

Одержано 20.05.96

КЕРАМІКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ СВИРИДІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

А. В. Гейко

Публікація присвячена дослідженням кераміки скифського часу із Свиридівського городища, яке належить до посульської локальної групи пам'яток. На підставі широкого використання методів природничих наук показано технологію її виготовлення.

Городище скифського часу та Київської Русі поблизу с. Свиридівки, Лохвицького р-ну Полтавської обл. відоме досить давно і неодноразово досліджувалось¹. Воно міститься на північно-східній околиці села на мису, утвореному долиною р. Сули та прилеглими до неї двома балками. Складається з двох частин: великої південної та малої північної. Остання являє собою вузький виступ, витягнутий з півдня на північ, повністю вкритий лісом, що носить назву Дитинець, перегорожений у найвужчому місці високим насипом, який, найімовірніше, є залишком башти давньоруського часу. Пам'ятка має укріплення у вигляді рову і валу. Її площа близько 5 га. У 1992—1993 рр. археологічна експедиція «Сула» ІА НАН України під керівництвом Ю. В. Болтрика, і, зокрема, її загін на чолі з В. П. Білозоров, провела археологічні розкопки на городищі. Площа розкопу 130 м². Крім численних матеріалів давньоруського часу, окремих фрагментів кераміки доби бронзи та роменської культури, було знайдено й ті, що належать до скифської епохи*. Переважна більшість останніх — уламки ліпного глиняного посуду місцевого виробництва. До інших знахідок належать: кам'яний розтиральник, 4 фрагменти конусів, 3 фрагменти амфор, 3 прясельця — біконічні із зрізаною основою і ку-

* Широ вдячний співробітникам ІА НАН України Ю. В. Болтрику та В. П. Білозорову за передані матеріали Свиридівського городища та можливість їх опублікувати.

лясте із зрізаною однією основою. Хоча датуючих речей і не було знайдено, але з усією впевненістю, спираючись на матеріали з Глинського і Басівського городищ, їх можна віднести до VI—III ст. до н. е. Цьому не суперечить визначення радіовуглецевим методом віку вуглецевого нагару на фрагменті горщика — 473 ± 60 р. до н. е., зроблене співробітником Інституту геохімії, мінералогії та рудознавства М. М. Ковалюхом.

До музейного зберігання взято керамічний матеріал, представлений 175 фрагментами посуду, які належать горщикам, мискам, корчагам. Цілих виробів не виявлено, знайдений лише один невеликий з відбитими вінцями. Серед знахідок: стінок горщиків — 45, стінок мисок — 5, вінець горщиків — 76, мисок — 26, корчаги — 1, донець — 22 (останні належать горщикам — 14), мискам — 3, не визначено — 5).

Кераміка — один з тих археологічних матеріалів, який дозволяє проводити на ньому самостійні дослідження, зокрема в даній праці розглядаються питання технології виробництва, типології та орнаментики. Вивчення технологічних процесів проводилось з використанням бінокулярного мікроскопу МБС-2, за методикою, розробленою керівником лабораторії «Історії кераміки» ІА РАН О. А. Бобринським², візуальних спостережень, експериментальним шляхом³. Вивчались прийоми відбору сировини, підготовка формувальної маси, формування виробу, температура випалу. Дослідження проводились О. А. Бобринським, співробітниками Центру спеціальних методів дослідження кераміки Державного музею-заповідника українського гончарства Н. С. Чопенко, Т. Є. Литвиненко та автором. У результаті проведених досліджень виділено найхарактерніші риси виробництва кераміки на Свиридівському городищі.

Аналіз сировини. На поселенні було зафіксовано використання двох видів глини: озалізненої та неозалізненої. Остання в чистому вигляді не використовувалась, а застосовувалась як доповнення. Її концентрація у формувальній масі 1+4—1+5. Зафіксовано дві традиції у застосуванні глини: 1) вироби виготовлялись з однієї глини (39%); 2) із суміші двох глин (61%). Глини високопластичні, але неозалізнена глина пластичніша. З неї безпосередньо посуд не робився, крім того, знайдено фрагменти горщика із середньопластичної глини з природними домішками дуже дрібного пилоподібного піску і обката-

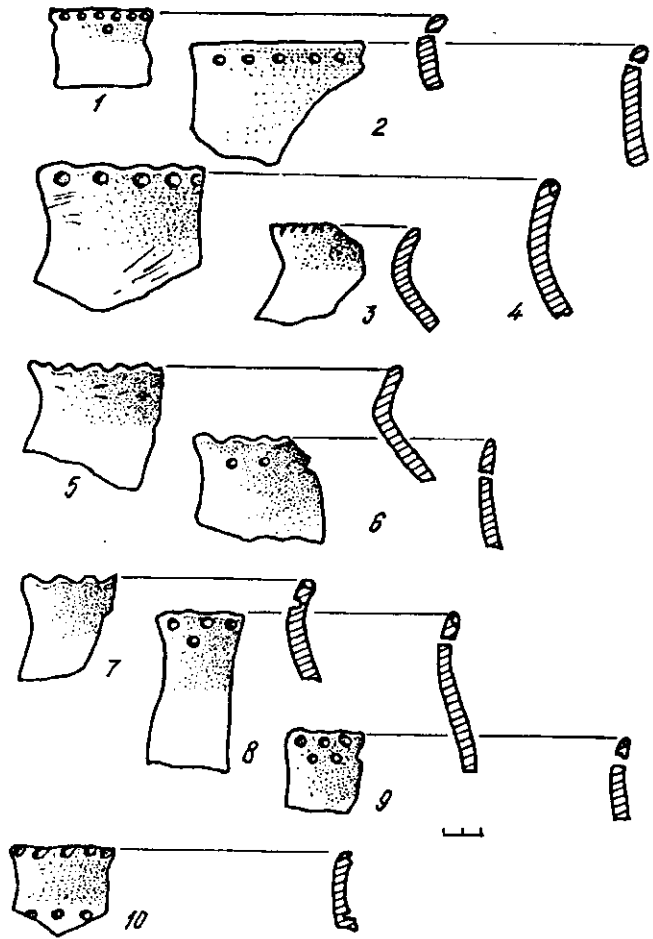

Рис. 1. Фрагменти вінця горщиків (1—10).

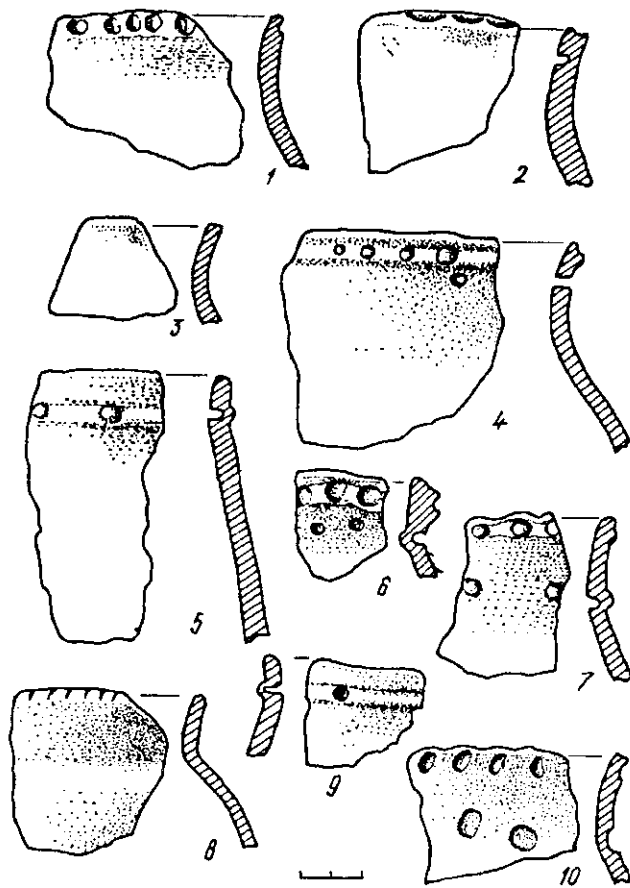

Рис. 2. Фрагменти вінців горщиків (1—10).

ликий, інколи середній, некалібрований. Його концентрація 1+3, 1+3—1+4, іноді 1+2—1+3, 1+4—1+5. Органіка — гній трав'яних рослин і пух). Вона вводилась у глину в рідкому стані, різної концентрації 1+3—1+5. Гній птахів зафіксований лише в одному випадку. Слід підкреслити і те, що вивчення органічних домішок в кераміці є досить перспективним⁵. Так, на Свиридівському городищі зафіксовано відгонне скотарство: худоба паслася на заплавах луках біля річки. У гної є мушлі молюсків, які розмножуються тут весною, що вказує і на час виготовлення глиняного посуду. Широке використання гною домашніх тварин при виготовленні кераміки, крім того, свідчить про значну роль скотарства в житті тогочасного населення. Кварцевий пісок, який штучно вводився в масу, був середній, його концентрація 1+2—1+3, 1+3. Жорства — товчений камінь, що складався з гнейсових кристалічних порід, які містили слюду, біотит (чорна слюда), середнього розміру, концентрація 1+3.

Різна величина та концентрація домішок пов'язана з певними індивідуальними навичками гончарів, які базувались на доремесловому характері домашнього виробництва, коли глиняний посуд виготовлявся в кожному господарстві для власних потреб.

Зафіксовано три рецепти приготування формувальної маси: глина + шамот + органіка — 61%, глина + шамот + пісок + органіка — 30%, глина + шамот + жорства + органіка — 9%. Як бачимо, існування складних рецептів приготування глиняної маси пов'язане з неоднаковими традиціями різних груп населення, яке мешкало на городищі. Перший рецепт переважає не тіль-

ного кварцу, що свідчить про інше місце видобутку сировини. Природними домішками в озалізненій глині був дрібний кварцевий пісок, бурий залізняк у вигляді невеликих обкатаних зерен, в неозалізненій — лише пилоподібний кварцевий пісок.

До сухої подрібненої озалізненої глини додавались різноманітні збіднюючі домішки, щоб посуд краще сушився та випалювався і не давав браку⁴. Лише в одному випадку виявлено, що перед змішуванням глина була вологою. Неозалізнена глина також додавалась у сухому стані подрібненою, іноді навіть просіяною.

Аналіз формувальної маси. Штучно введені домішками були шамот і органіка, які зустрічаються в усіх без винятку формувальних масах, рідше пісок, ще рідше жорства. Шамот вводився в основному ве-

ки на Свиридівському поселенні, а й в усьому Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі.

Формування виробу. На Свиридівському городищі панує клаптиково-спіральний спосіб виготовлення кераміки, при якому нарощування стінок посуду здійснюється окремими шматочками видовженої форми за спіральною траєкторією. Цей спосіб приходить на зміну архаїчному клаптиково-грудкуватому. Спеціальних досліджень з цього питання на лісостепових пам'ятках скіфського часу не проводилось. Лише Б. А. Шрамком на Східному укріпленні Більського городища зафіксовано клаптиковий та спіральний методи⁶. За

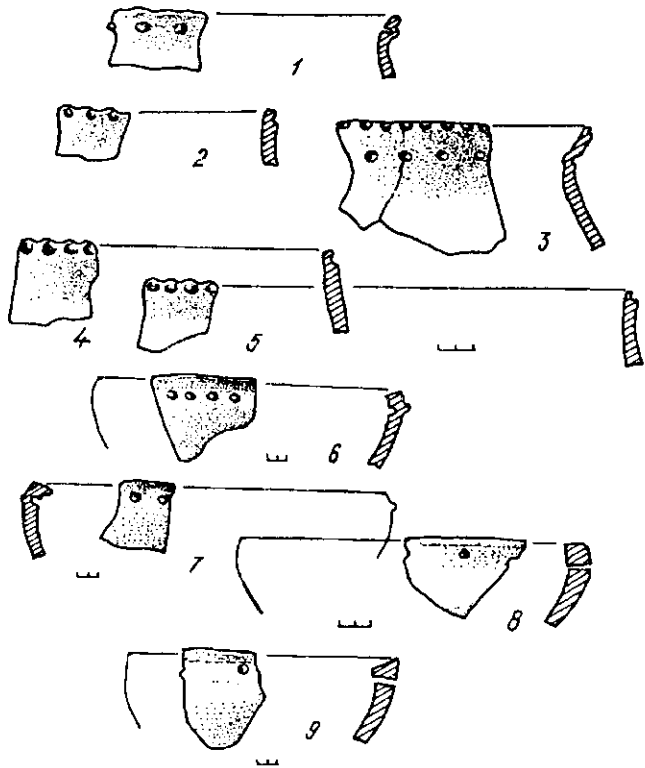

Рис. 3. Фрагменти вінець горщиків (1—5) та мисок (6—9).

нашими спостереженнями в VII — III ст. до н. е. останній в чистому вигляді не існував, а клаптиковий метод виготовлення кераміки в цей час переростає в клаптиково-спіральний. У ранньому залізному віці він був найбільш поширений у лісостепу і лісовій зоні, а саме на пам'ятках юхновської і милоградської культур⁷. На Свиридівському городищі переважає саме клаптиково-спіральний. Процес поступового переродження одного наліпу в інший ще раз свідчить про змішування різних культурних традицій в кераміці.

Після того як посуд був зроблений і висушений, він піддавався випалу, основне завдання якого полягало в закріпленні наданої форми, в результаті чого міг використовуватись у господарстві.

Температура випалу визначалась методом простого експерименту. Він дозволив дещо уточнити дані про температуру випалу, яка наводилась раніше⁸. У муфельній печі «Nabertherm» випалювались шматочки кераміки з інтервалом 50°C і, на підставі порівняльного аналізу з керамікою, що не піддавалася змінам, і була досліджена температура випалу глиняного посуду Свиридівського городища. 50% глиняного посуду випалено при температурі 450°C, 35% — 500°C, 15% — 550°C. Випал здійснювався у вогнищі або простих домашніх печах, переважно без температурної витримки.

Типологія. Колекція кераміки із Свиридівського городища дозволила провести її класифікацію за профілем, формою вінець, орнаментациєю. Фрагменти горщиків за профілем вінець, шийки, плічок поділяються на такі види: 1) слабопрофільовані — 46% (рис. 1, 2; 2, 5, 9; 3, 9 та ін.); 2) профільовані — 41% (рис. 1, 1, 4, 7, 10; 2, 3, 8, 10; та ін.); різкопрофільовані — 4% (рис. 3, 3, 4) з прямою довгою шийкою і округлими плічками — 9% (рис. 1, 6; 2, 7; 3, 4). Верх плаский у 28% (рис. 2, 3; 3, 2), округлий у 51% (рис. 1, 2—5, 7, 8; 2, 1, 2; 3, 3—5 та ін.), потоншений у 21% (рис. 1, 6; 2, 4 та ін.).

Внутрішній діаметр посуду — 10—24 см, товщина — 0,4—1 см, вона залежить від розміру. Діаметр дна 6—11 см, товщина 0,5—1,6 см. Для рівномірного підсихання виробу робили невеликими. Діаметр мисок становить

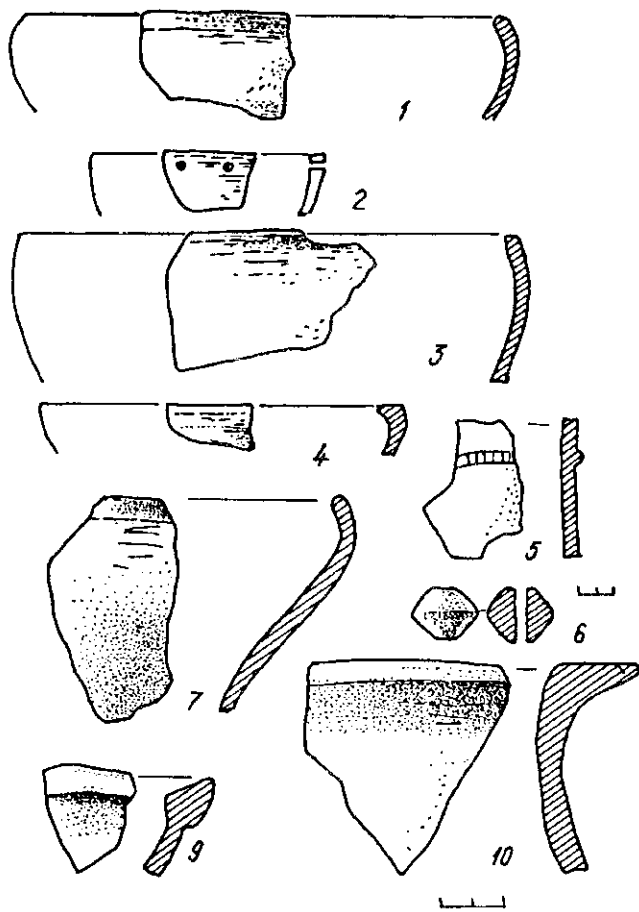

Рис. 4. Керамічні вироби з Свиридівського городища: 1—4, 7, 9 — фрагменти вінець мисок; 5 — фрагмент стінки горщика; 6 — прясельце; 8 — фрагмент вінець корчаги.

поселенні були пальцьові вдавлення під краєм, що утворюють виступи — 30%, пальцьові вдавлення під краєм і наколи зсередини, що утворюють опуклини — 17%, пальцьові вдавлення по верху, нижче наколи ззовні, що утворюють опуклини 6,6%, інші види фрагменту, яких зафіксовано 18, представлені лише 1—3 фрагментами (рис. 1; 2; 3, 1—5).

20% мисок не орнаментувалися, а з тих, що мають орнамент, майже 2/3 прикрашені наколами зсередини, що утворюють опуклини, 31% — проколами, зрідка наколами зсередини, які не утворюють опуклин (рис. 3, 6—9; 4, 1—4, 7, 9).

Підбиваючи підсумки, можна говорити, що на території Свиридівського городища зафіксовано неоднорідність культурних традицій. Це пов'язано з різними групами населення, які тут мешкали. У скіфській час, а саме в V—III ст., проходить процес змішування і зрощування культурних традицій, зокрема, у виготовленні кераміки, пануванні на поселенні певних рецептів формувальних мас, типів посуду і видів його орнаментування, що пов'язано з утворенням на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя єдиної історико-культурної спільності⁹.

При вивченні технології кераміки скіфського часу методи природничих та математичних наук майже не застосовуються. Їх впровадження є досить перспективним і універсальним, дає можливість обробляти великі колекції з поселень різних локальних варіантів, порівнювати як окремі пам'ятки, так і цілі регіони. Отримані результати можуть використовуватись у багатьох га-

14—40 см, середній — 20—24 см, товщина стінок 0,5—1 см. Половина має плаский, загнутий усередину верх, потім за чисельністю ідуть посудини, що мають плаский верх з горизонтальною поверхнею, а на третьому місці посуд з округлим та потоншим верхом.

Орнаментация.

Основними видами орнаменту на горщиках були: пальцьові вдавлення, проколи, наколи ззовні, косі насічки, защіпи, неналіпний валик, утворений за рахунок відтягування вінець або стінок. Часто поєднуються 2—3 види орнаменту (41%). Без орнаменту знайдено 10% горщиків. Найчастіше зустрічаються, самостійно або разом з іншим орнаментом, пальцьові вдавлення — 63%, наколи зсередини та ззовні, що утворюють опуклини — 27%. Таким чином, найпоширенішими видами оздоблення кераміки на

лузях науки, навіть таких далеких як палеоботаніка і палеозоологія. Комплекс цих прийомів дозволяє простежити майже всі етапи виготовлення глиняного посуду, визначити етнокультурні групи населення, які використовували певні технологічні прийоми. Хотілося, щоб вони стали новим напрямком у наукових дослідженнях в Україні.

Примітки

¹ Іллінська В. А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР.— 1949.— Т. 2.— С. 146; Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // НА ІА НАН України.— Ф.№ 1971/17а.— С. 30, 31.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения.— М., 1987.— С. 272.

³ Цетлин Ю. Б. Проблемы научного эксперимента в изучении древнего гончарства // РА.— 1995.— № 2.— С. 60.

⁴ Гейко А. В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скіфську епоху // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. Материалы III Междунар. конф. студентов и молодых ученых.— Одесса, 1995.— С. 54, 55.

⁵ Салугина Н. П. Технология изготовления керамики на городище Лбище (по результатам микроскопического анализа) // Культуры Восточной Европы I тысячелетия.— Куйбышев, 1986.— С. 110.

⁶ Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблемы происхождения его обитателей // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 74.

⁷ Бобринский А. А. Указ. соч.— С. 156.

⁸ Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 115.

⁹ Моруженко А. А. История населения лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время.— Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— К., 1989.— С. 31, 32.

А. В. Гейко

КЕРАМИКА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ СВИРИДОВСКОГО ГОРОДИЩА

За более, чем столетнюю историю изучения памятников скифского времени накоплен значительный археологический материал, в частности, наиболее массовый — керамика, который позволяет проводить самостоятельные исследования по данной категории находок. На примере керамики из Свиридовского городища прослежена технология изготовления глиняной посуды, базирующаяся на местных запасах сырья, типология и орнаментация. Они позволяют выделить приемы ее изготовления, связанные с разными группами населения, проживавшими здесь и определенным характером гончарного производства, существовавшего в рамках домашнего ремесла.

А. В. Нејко

SCYTHIAN CERAMICS FROM SVYRYDOVKA HILLFORT

A considerable archaeological materials had been collected for a century-long period of the Scythian monuments studying. Among the most numerical finds are ceramic objects which make it possible to provide an independent researching of this category of artifacts. On grounds of the 4th — 3rd c. BC ceramics from Svyrydovka hillfort the author researches technologies of pottery production based on local clay deposits, typology and ornamentation of the ware. All these help to determine methods of potting influenced by different social groups of the population and definite types of handicraft production.

Одержано 28.01.96